

מחקר הפעולה – דרך מחקרית דיאלוגית לקידום שינוי

דברי פתיחה

בשנים האחרונות מסתמנת יותר ויותר הנטייה לבחון מחדש את מדיניות הכשרת המורים, בעיקר בתחום ההכשרה המעשית, לאורן של תפיסות אידיאולוגיות חינוכיות תיאורטיות ופרקטיות, מהן קיימות ומוכרות, מהן ההולכות ומתגבשות בתחום המחקר וההוראה. אלה האחרונות, שמחקר הפעולה נכלל בהן, מבקשות בין השאר להרחיב ולהעמיק את הזיקה ההדדית בין מרכיבים אידיאולוגיים-תיאורטיים לבין העשייה וההתנסות הפרקטית של פרח ההוראה בשדה.

פרחי ההוראה נדרשים ליישם בעבודתם בשדה תיאוריות הוראה ולמידה. אולם מתברר כי במקרים רבים לא קיימת התאמה בין תיאוריות אלה ואחרות לבין המציאות בקונטקסט הבית ספרי. יתר על כן, מממצאים של בדיקת שטח לאורך שנים וממחקרים שבדקו עמדות מורים כלפי מחקר החינוך עולה כי דווקא מורים בשדה, במהלך השתלבותם בהוראה, נוטים להתעלם מאותן תיאוריות חינוכיות שלמדו במהלך הכשרתם כמורים. מעטים מהם חשופים לספרות מחקרית. אלה מהם שנפגשים עם הספרות המחקרית עושים זאת בדרך כלל כחלק מחובות הלימודים שלהם. התמודדותם של מורים מתחילים אלה עם האתגרים החינוכיים בכיתה נשענת בעיקר על מודלים שלמדו ממוריהם בבית הספר, ולא דווקא על תיאוריות חינוכיות שלמדו במהלך הכשרתם כמורים.

בתגובה לתופעות אלה, ואולי כהשלמה עמן, פותחו מסגרות הכשרה המדגישות את חשיבות המיומנות הפרקטית, כלומר את "יכולת הביצוע" המעשי ("קומפטנטיות"), שאת המודל הבסיסי שלו הסטודנט מתרגל שוב

* הד"ר איתי זמרון הוא ראש המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין בירושלים.

ושוב במהלך לימודיו הבסיסיים ושעל פיו נשפטת חשיבות הידע התיאורטי, - הווי אומר, המידה שבה הוא מקנה מיומנות פרקטית ספציפית. מדיניות חינוכית הכשרתית זו עלולה, לדעתם של אנשי חינוך רבים, לבלום את פרח ההוראה באורח מעשי ופסיכולוגי, בעיקר בשלבים הראשונים של עבודתו, מלפתח מיומנויות חדשות ויצירתיות שתנבענה מהתובנה המתפתחת אצלו ומהניסיון שהוא רוכש בקונטקסט החינוכי שבו הוא פועל.

גישה פרגמטית זו ודאי אינה עולה בקנה אחד עם הנחת היסוד המקובלת כיום בין אנשי חינוך, שעל פיה רמת מיומנות גבוהה בהוראה היא פועל יוצא מרכישת ידע והבנה שמתפתחים במהלך הקריירה המקצועית שלו וביכולתו האישית של המורה להשתמש בידע המצטבר כדי להביא לשיפור בביצועיו המקצועיים. לפיתוח יכולת הביצוע יש ודאי ערך רב, אבל ההתמקדות בעזרה לפרחי ההוראה לרכוש מידה מסוימת של יכולת אינה מכינה אותם הכנה מלאה לעמוד בפני האתגרים שעולים מהמצבים המורכבים והדינמיים המתרחשים חדשות לבקרים בכיתתם.

גם הגיוון הרב של ציבור הלומדים והמלמדים, מבחינת אישיותם, מבחינת סגנון הלמידה ומבחינה תרבותית, עורר צורך לפתח מגוון דרכי הוראה ומגוון תכנים אלטרנטיביים. יתר על כן: במציאות, בית הספר מכין את תלמידיו לקראת העולם המשתנה בקצב מהיר, עד שתכנים ודרכי הוראה שהיו מקובלים בעבר נעשים לעתים פחות רלוונטיים בהווה. זהו נושא שהמורה חייב לחקור אותו כדי להבינו, ולהיערך לשינויים תכופים בתוכני ההוראה.

פועל יוצא ברור ומשתמע מכך הוא, כי דרושה כאן פרדיגמה שלישית, שתכיר בידע המקצועי כתחום המתפתח ונבנה באורח דינמי וקשור קשר ישיר לשאלות העולות ממהלך התנסותו של המורה בעבודתו בבית הספר ובכיתה.

"מחקר הפעולה" מייצג למעשה את התהוותה של פרדיגמה חדשה זו, שקונטקסט חשוב בפיתוחה נוגע ישירות לתחום הכשרת מורים. האופן שבו פרדיגמה זו מתעצבת בפרקטיקה תלוי בקונטקסט המקומי המסוים.

אחת ממטרות-העל של "מחקר הפעולה" החינוכי שמורים מבצעים בסביבתם החינוכית-מקצועית היא גרימת שינוי כאמצעי לשיפור. בדיקת האפשרויות לשינוי היא מהלך רב-חשיבות בפיתוח חשיבה ביקורתית וגישה פרופסיונלית אחראית של המורה כמורה, כחוקר וכאיש חינוך בשדה.

"מחקר הפעולה" עשוי לשמש מנוף משמעותי להאצת ההתפתחות האישית והמקצועית ולשינוי דפוסי ההוראה. בכך הוא תורם לפיתוח מקצועי של עובדי ההוראה לאורך שנות הקריירה המקצועית שלהם.

המחקר המלווה הוראה, הצורך בהערכה מעצבת מתמדת וסיטואציית השיתוף, השיחה המשותפת כחלק מן המתודולוגיה המחקרית האיכותית והפוזיציה הישירה של מורה-תלמיד "בגובה העיניים" – כל אלה מהווים זרז לשינוי גישת ההוראה. לא עוד גישה ריאקטיבית, אקטיבית מצד המורה ופסיבית מצד התלמיד – שיטת ה"משפך" (המורה יוצק והתלמיד בולע ופולט); אלא חתירה מתמדת לפיתוחה של הוראה פרו-אקטיבית תהליכית, המשתפת את התלמיד בעיצוב תכנית הלימודים, בדרכי הוראה-למידה ובהערכתם. המורה-החוקר הופך את התלמיד לשותף להערכה ולביקורת, ובכך הוא יוצר למעשה מצב חדש של הכרה בזכות התלמיד לדרוש שהידע הנלמד יהיה רלוונטי בעבורו ושהשיח האישי, החברתי, התרבותי שלו יישמע בכובד ראש.

כל אדם, ובמיוחד המורה, חייב לחנך את עצמו להיות בעל כושר השתנות מהיר ובעל יכולת הסתגלות וגמישות חשיבתית. הוא חייב ללמוד לנצל מצבי הצלחה ולבחון כישלון כדי לנסות לשנות את ההוראה ולהיטיבה על פי תפיסת עולם הנבנית ומתפתחת אף היא. לחשוף בפומבי שאלות חינוכיות וערכיות לצד שאלות לימודיות ולחקור אותן תוך כדי שיתוף תלמידים, עמיתים, הורים ואנשי מקצוע בחשיבה ובביקורת על העשייה. כאן באה לידי ביטוי תמצית האידיאה החברתית-מוסרית של "מחקר הפעולה", שצומחת מן המציאות המתודולוגית-מחקרית איכותית של תפיסת מחקר זו. ככל שגישה זו תחלחל יותר אל תוך מערכות ההוראה והחינוך שלנו, היא תשמש גורם מזרז להתפתחותן של מתודות פדגוגיות ודיסציפלינריות שוויוניות ופתוחות יותר בכיתת הלימוד, מתודות שיקרינו בדרכן שלהן באופן חיובי גם על מערכות היחסים בין מורים לתלמידיהם.

שונים מתוכו) והעתיקה אותה לעולמם של התלמידים והסטודנטים בקבוצות הלימוד האורגניות שלהם ותחת אחריותם.

קבוצות של תלמידים וסטודנטים מתאגדים יחד בקבוצות לימוד, או בקבוצות אינטרס, כדי לחפש דרכים לשיפור איכות לימודיהם ואיכות החיים בסביבתם וכדי לפתור בעיות שמטרידות אותם כקבוצה או כיחידים מתוך קבוצה. הם, באמצעות מורים ומדריכים, מבקשים לשפר מה שנראה להם טעון שיפור. לשם כך הם משתמשים בנהלים ובהליכים הדומים לאלה הנקוטים ב"מחקר הפעולה" כפרוצדורה מחקרית.

תחילה הם מזהים את הבעיה או הבעיות המציקות להם ביותר. הם מנתחים מצבים ותופעות שהם מבקשים להתמודד אתם. יחד הם בוחנים את מוקדי הבעיה או הבעיות ומנסים ללמוד מן המציאות שהם חוקרים ומן הספרות הרלוונטית והמצויה את מאפייניהן, לרדת לשורשן ולנסות להתמודד אתן על ידי עיצוב פעולה מתאימה ובעלת משמעות.

משעה שזיהו, הגדירו ואפיינו את מוקדי הבעיה או הבעיות, הם בוחנים אותם בדרכים שונות: מחקרי שטח, שיחות עם הנוגעים בדבר, ראיונות עומק, קריאה של חומרים שנכתבו על נושאים קרובים, מחקרי שדה, יומנים, ספרות מקצועית וספרות יפה, עיתונות כללית ומקצועית ועוד. הם בוחנים עד כמה טופלו בעיות אלה בעבר, היכן ומדוע צלח הטיפול והיכן נכשל. יחד עם חברים ומדריכים הם מחפשים דרכים נאותות כדי להתמודד עם הבעיות ולהביא שינוי.

כשהם מצוידים בעצות והנחיות של עמיתים ואנשי מקצוע, חברי הקבוצה פונים לפעולה. הם מחלקים ביניהם תפקידים, קובעים את אופי הפעולה ואת מידת שיתוף הפעולה שתתרחש בין הסטודנטים ובינם לגופים אחרים. הם מנתחים את הסיכונים האתיים העלולים לצמוח מעצם פעילותם ומבקשים דרכים למזער את הנזק, עד כמה שניתן, אם אכן קיימת סכנה כזו. קבוצת תלמידים בעצה אחת קובעת לעצמה מטרות קצרות מועד ומטרות מקיפות יותר, ויחד מחפשים קריטריונים שיצביעו על הצלחה, או על הצלחה חלקית, שתספק אותם. עם כל האינפורמציה שרכשו, עם חוות הדעת של העמיתים והחברים, עם החומר התיאורטי והאחר שעיבדו,

ובהנחיית מדריכיהם-מוריהם - הם בונים את תכנית העבודה במלוא הזהירות הנדרשת לכל אירוע ואירוע, ומציגים דפוסי עשייה שעל כולם לקחת בה חלק.

את החומר כולו הם מעמידים כ"חקר מקרה". מגישים אותו בדרך חזותית לקהל צופים שנבחר בקפידה להיות שותף באירוע, שם הם מציגים את הממצאים שהעלו ממקורות הלימוד השונים ואת הדרכים שנקטו כדי לפתור בעיות ולשפר מצבים מעיקים. קהל השומעים הופך לקהל יועצים.

הגישה החינוכית, שהמסד החינוכי תומך בה, מעניקה לכל פרט את הזכות והחובה גם יחד לקחת חלק בדיאלוג הקבוצתי שמתרחש, ולפעול כדי לממש הלכה למעשה החלטות שהתקבלו במשותף.

להלן דוגמה אחת מני רבות שהוצגה בפני קהל צופים עמיתים כ"חקר מקרה" ועמדה לדיון ולביקורת עמיתים:

האירוע הוצג בידי תלמידי כיתה י' מאחד מבתי הספר הפרטיים המרכזיים בעיר אגרה בהודו (17 ביולי 2001).

את קבוצת התלמידים הטרידה בעיה חברתית-תרבותית ואיתת. כ-20% מהורי התלמידים בכיתתם הם אנאלפביתים. תלמידים הבחינו בכך שעובדה זו מקשה מאוד על חבריהם בני אותן משפחות לתפקד היטב בכיתה מבחינה חברתית ולהגיע להישגים בלימודים. הוסיפה לכך העובדה שמעורבותם של הורים אלה בכל הנעשה בבית הספר, ובעיקר מידת התעניינותם ברמת הלימודים של בניהם ובנותיהם היתה מעטה ביותר. בני משפחות אלה הכחישו את הקשר, ולכאורה לא ייחסו חשיבות לאנאלפביות של ההורים.

בשיחות עומק שקיימו ביניהם כמה תלמידים בכיתה, הם הגיעו לכלל הבנה כי לא יהיה זה נכון לתקוף חזיתית את הבעיה, דהיינו להציע להורים אלה למידה מסודרת. הם אף חששו מפגיעה בכבודם של ההורים, דבר שישפיע לרעה על אותם התלמידים ובני משפחתם, שיראו בכך התערבות בצנעת הפרט. מתוך החומר המקצועי שנחשף בפניהם, הן בתחום האתי

והן בתחום הפסיכולוגי-תרבותי, ומתוך שיחות עם אנשי מקצוע, החליטו התלמידים למקד את עיקר מאמצייהם בפיתוח המרקם החברתי הכלל-כיתתי. הורים ותלמידים יחדיו ייפגשו ויקחו חלק בפעילויות חברתיות ותרבותיות, שאינן "מסמנות" אוכלוסיות אלה ואחרות מבחינה אינטלקטואלית דווקא. כך שכל הורה והורה יוכל לתרום ליחד שייחוצר. ואכן, כך קרה. הקשרים החברתיים שנוצרו בין הורים לתלמידים ובין קבוצות הורים בינם לבין עצמם הצמיחו דחף טבעי של הורים ותלמידים להתאגד בקבוצות לימוד משותפות במגוון נושאים. הורים אנאלפביתים חשו עתה צורך ללמוד. נושא ההוראה המרכזי היה השפה האנגלית, למי שלא שלט בה, בעיקר משום שהאנגלית היא השפה המאחדת את החברה המשכילה ההודית. המעורבות החדשה של כלל ההורים בחיי הכיתה והגברת רמת התעניינותם בילדיהם ובחייהם בכיתה השפיעו (על פי הדיווח החזותי שהוצג) השפעה חיובית ביותר על בטחונם העצמי ועל מעמדם החברתי של חלק נכבד מן התלמידים שאליהם כוונה התכנית מלכתחילה.

הרעיונות, המעשים והפתרונות אינם חדשים לקורא הישראלי. הם נחקרו בארץ שנים רבות והביאו לכלל עשייה (פרנקשטיין, אייגר ואחרים). החידוש הוא שאיתור הבעיה, למידתה ודרכי ההתמודדות עמה צמחו מן התלמידים בכיתותיהם.

"חקרי מקרה" אחרים עסקו בבעיות לימודיות: שאלת הוראת האנגלית בכיתות אלה ואחרות, או בעניינים טכניים פסיים, דוגמת שיפור איכות המזון בקפיטריות, וכדומה. הרמה המגוונת של הבעיות מצביעה על החשיבות שתלמידים וסטודנטים מקנים לתהליך: איתור הבעיות, הרצון לרדת לחקר שורשיהן, ארגון הלמידה, בחינת הנושא וההתמודדות לשם הבאת שינוי. לעתים היה התהליך חשוב לתלמידים מן התוצאות עצמן.

הנה כי כן המכנה המשותף הרחב למגוון שהוצג כאן הוא הצורך והמחויבות של מורה בכיתה, כמו של חברים בקבוצות תלמידים, לבחון בחינה שיטתית תהליכים חינוכיים, מתודיים וחברתיים ולגבש דרכי פעולה, לעתים אף בלתי שגרתיות, כדי להתמודד עם בעיות ולהביא לידי שינוי ושיפור. גישת "מחקר הפעולה" משמשת אחת מן האפשרויות להתמודדות לשם הבאת שינוי.